

İÇİNDEKİLER

SÖZ BAŞI.....	5
KISALTMALAR.....	9

GİRİŞ

Konu, Amaç, Kapsam.....	11
Edilgenliğin Tarihi Derinliği Üzerine Bir Değerlendirme.....	14
Edilgenliğin Üç Boyutu.....	16
I. Morfolojik Boyut.....	16
II. Sentaktik Boyut.....	20
III. Morfo-sentaktik Boyut.....	23

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Evrensellik ve Dil Evrensellikleri: Yöntem ve Sınırlamalar.....	25
2. Dil Evrenselliklerinin Oluşum Nedenleri.....	28
3. Dil Evrenselliklerinin Alan ve Boyutları.....	33
4. Dil Evrenselliklerinin Sınıflandırılması Meselesi.....	35
5. Evrenselliğin İlkeleri ve Değiştirgenleri.....	42
6. Sözlüksel Evrensellikler.....	52
7. Ses Sistemi Evrensellikleri.....	59

İKİNCİ BÖLÜM

1. Dil Tipolojileri.....	63
2. Greenberg'in Tipolojik Evrensellikleri.....	68
I. Üye Sırası Evrensel Tipolojiler.....	68
II. Söz Dizimsel Evrensel Tipolojiler.....	70
III. Morfolojik Evrensel Tipolojiler.....	70
Özne-Nesne-Yüklem (ÖNY) diller.....	71
Özne- Yüklem-Nesne (ÖYN) diller.....	75
3. Morfolojik Tipoloji Çalışmaları.....	76
4. Karşılaştırmalı Tipoloji Çalışmaları ve Sınırlılık.....	79
5. Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi: Model Tartışması.....	87
6. Yönetim Bağlama Kuramına Genel Bir Bakış.....	91
7. Derin Yapı- Yüzey Yapı İlişkisi: Çift Düzlemsellik.....	94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. Türk Dilinde Edilgen Yapı Tipolojisi.....	101
1.1. İkili Öbek Yapı Kuralı ve Yönetim İlkeleri.....	101
1.2. Fiilde Çatı: Edilgenliğin Tipolojik Kurgu Alanı.....	112
1.3. Etken Çatı: Dilin Doğal Diziliş Alanı.....	116
1.4. Edilgen Çatı: Öznenin Sürgün Alanı.....	117
1.5. Dönüşlülük ve Edilgenlik: Çatı Nöbetleşmesi.....	121
1.6. Tarihi Türk Lehçelerinde Edilgenliğin Görünümü.....	124
1.7. Eskicil Temel Edilgen Yapılar.....	129
1.8. Morfolojisi Etken Olan Edilgen Yapılar.....	131
1.8.1. Sıfat-fiilli Yapı ve Edilgen Çatı Üretimi.....	134
1.8.2.Sıfat-fiil Ekleri ve Edilgen Çatı Kurmadaki İşlevleri.....	138
1.8.3.Çağdaş Lehçelerde Etken Morfolojili Edilgenlikler.....	152

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1. Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi.....	167
1.1. Edilgenliğin Evrensel Boyutu ve Sınırlılık.....	167
1.2. Edilgen Yapı Tipolojisi.....	170
1.3. Temel Edilgenlik.....	177
1.4. Dolambaçlı ve Tam Edilgen Tipolojiler.....	180
1.4.1.Dolambaçlı Edilgen Tipolojiler.....	180
1.4.2.Tam Edilgen Tipolojiler.....	184
1.5. Geçişsiz Fiillerle Kurulan Edilgenlik.....	189
1.6. Çift İçüvelyeli Yapıların Edilgen Tipolojileri.....	193
1.7. Edilgenliği İşaretleyen Etken Yapılar.....	197
1.8. Belirsiz Özneli Edilgen Tipolojiler.....	201
SONUÇ.....	203
KAYNAKLAR.....	207

SÖZ BAŞI

Bu çalışmada Türk dilindeki ve dünya dillerindeki edilgen yapıların evrensel tipolojilerini ele aldık. Amacımız edilgen yapıların görünümünü ortaya koymak ve oluşum sürecini değişik boyutlarıyla tartışmaktı. Bunun için karşılaştırmalı bir yöntem benimsedik. Türk dili özelinde karşılaştırmalı yöntemin yanında, artzamanlı ve eşzamanlı bakış açısını da kullandık.

Türk dili çalışmalarında fiilde çatı başlığı altında incelenen edilgen yapı tipolojileri, dilin en gizemli ve en dikkat çekici alanlarından biridir. Gün geçtikçe dilbilimcilerin ve dilbilgisi çalışanlarının daha çok dikkatini çeken bu dilsel yapı, sadece morfolojik değil özellikle morfosentaktik-semantik boyutuyla ele alınmalı ve analiz edilmelidir.

Edilgenlik, en geniş anlamıyla özne rolündeki kılıcı/edici üyenin, ikincil duruma itilmesi veya tümünden yok sayılması anlamına gelir. Başka bir şekilde söylersek, özne (fail), bir sentaktik yapıda, istemli veya istemsiz olarak indirgenir veya tümünden silinir. Edilgenlik, aslında hem sosyo-psikolojik, hem de dilbilimsel olguyu birlikte işaretler. Bir nevi öznenin sürgün alanıdır, edilgenlik.

Bütün iş ve hareketi başlatan, devam ettiren ve uygulayan özne, yeri geldiğinde ikincil duruma itilebilir veya tümünden yok sayılabilir. Bu bir bakıma bireyin de kaderidir. Başkaları veya başka olaylar karşısında öznenin güç kaybı, aynı zamanda iktidar kaybı anlamına da gelmektedir. İktidar kaybı yaşayan özne, kendisine ait bölgeyi de terk etmek zorunda kalır.

Sosyo-psikolojik-politik bir birey olarak öznenin toplum içinde iktidar ve güç kaybına uğraması, dilbilimsel olarak da ifadesini bulur. Toplumsal yapı içindeki birey, söz dizimsel yapılarda özne veya nesnedir. Cümle de aslında toplumun kendisidir. Toplumun birtakım kurallar etrafında şekillenmesi gibi, cümlenin de bir takım kurallar etrafında şekillenmesi söz konusudur. Toplumu bireyler meydana getirir, cümleyi kelimeler. Toplumda bireyler vardır, cümlede kelimeler. Nasıl ki toplumda bireyler eşit rol dağılımına sahip değillerse, cüm-

lede de kelimeler eşit rol dağılımına sahip değildir. Tıpkı toplumsal rol paylaşımında olduğu gibi tâbi olduğu kurallar gereği her kelime de üstüne düşen görevi gereği gibi yerine getirir/getirmek zorundadır.

Duruma, olaya, konuya, mekâna ve zaman bağlı olarak, rol paylaşımları, sentaktik bir üyeyi öne çıkarırken bir diğerini geri plana itmektedir. Rol paylaşımı sırasında olması gereken hâkim noktayı kaybederek, geri çekilen özne, edilgenleşerek fiilin hâkimiyet alanına girmektedir. Özne, iktidarını yitirirken, bazı durumlarda onun nesnesi, hareket alanını genişletip rol paylaşımında daha belirgin ve güçlü hale gelmektedir. İşte, öznenin rol kaybına uğrayarak geri çekilmesi, nesnenin rol yükselterek öznenin pozisyonuna yükselmesi ile oluşan yapılara, dilbiliminde biz edilgen yapı tipolojileri adını veriyoruz.

Dilin bu önemli ve gizemli yapıları daha pek çok çalışmaya konu olacaktır. Biz burada bu geniş çalışma alanının sadece belli kısımlarını ve belli yapılarını ele alamaya çalışacağız. Elbette pek çok araştırmacı, hem evrensel dil tipolojileri temelinde hem de Türk dili temelinde çok önemli çalışmalar yaptılar/yapmaktadırlar. Bu çalışmalar ortaya koydukları veriler ve bulgular ile elbette çok önemlidir. Bizim burada yapmaya çalıştığımız, bu çalışmalara başka bir noktadan katkı sunmaktır.

Gramer kitaplarının hemen hepsinde söz konusu edilgen yapılar, çoğunlukla morfolojik temelde ele alındığı için müstakil çalışmalara daha çok ihtiyaç olduğu kanısındayız.

Türkiye Türkçesinde çatı konusu müstakil çalışmalarda özellikle son zamanlarda geniş yer bulmaktadır. Bununla birlikte hem Türk dili bir bütün olarak, hem de ayrı ayrı Türk lehçeleri çatı bağlamında kuşkusuz yeterince çalışılmamıştır. Dilin en önemli anlam alanlarından olan ve dil semantiğinin doğrudan temas halinde olduğu çatılar, bütün yönleriyle daha kapsamlı çalışmalara konu olmalıdır. Bunların yanında, dünya dilleri arasında, Türk dilinin yeri, çatılar yönüyle bazı karşılaştırmalı çalışmalarla daha belirgin hale getirilmelidir.

Dil sayısı bakımından olmasa da konuşur sayısı bakımından, edilgenlik, dünyanın yaklaşık yüzde sekseninde varlığı önemsenen bir çatı durumundadır. Bu açıdan bakıldığında ise edilgenliğin evrensel bir tipoloji olduğu ortaya çıkar.

Edilgen yapı tipolojisini, Türk dili ve dünya dilleri bağlamında incelerken evrensellik ilkesine mutlak surette bakmak gerekir. Zira kimi

araştırmacılar tereddütle yaklaşırsa da edilgenlik evrensel bir tipolojidir. Bu nedenle bu çalışmada edilgen yapı tipolojisi iki düzlemde ele alınacaktır. Birinci düzlemde, Türk dilinin kendi iç dinamiği içerisinde geliştirdiği ve çok az değiştirdiği edilgen tipoloji ve bu tipolojinin tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan görünümleri ortaya konacaktır. Bunun için artzamanlı ve eşzamanlı bir yaklaşım benimsenecektir. İkinci düzlemde, Türk diline mahsus olan edilgen tipolojilerin diğer dünya dilleri içerisindeki görünümü, varsa benzerlikler ve farklı yönler ele alınacaktır.

Yöntem olarak geniş bir kuramsal yelpaze seçtik. Dilbiliminin değişik kuram ve yaklaşımlarını bir araya getirmeye ve bunları edilgen tipolojiler bağlamında kullanmaya çalıştık. Edilgenliğin mutlak evrensellik içerdiği düşüncesinden hareketle, Greenberg'in ve Chomsky'nin kuramlarına sıkça başvurduk. İkinci olarak edilgenliğin aynı zamanda bir tipoloji olduğu fikrinden hareketle, evrensel tipolojiler üzerinde yapılan dilbilimsel tartışmalar ve çalışmalara başvurduk, tipolojinin kapsam alanını belirlemeye çalıştık. Yeri geldikçe Greenberg'in sezdirmeli ve sayısal evrensellik ilkelerine, yeri geldikçe Chomsky'nin Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi'ne başvurduk. Bunların yanında İşlevsel Gramer'in yöntem ve verilerinden de faydalanmaya çalıştık.

Edilgen tipolojilere kuramsal yaklaşımlar içerisinde kuşkusuz en çok başvurduğumuz yöntem Chomsky kuramları oldu. Bu çalışma bir bakıma Chomsky kuramlarının Türk dilinin edilgen tipolojilerine uygulanması gibi de algılanabilir.

Kitap beş ana konu etrafında şekillendi: Evrensellik ve dil evrensellikleri, tipoloji ve dil tipolojileri, Chomsky Kuramları, Türk dilinde edilgen yapı tipolojileri ve dünya dillerinde edilgen yapı tipolojileri.

Türk ve dünya dillerinin karşılaştırmalı ele alındığı bu çalışma elbette büyük iddialarla ortaya çıkmamıştır. Çalışma alanının çok geniş ve çok soyut olması bizi en çok zorlayan nokta oldu. Veri toplamak, bu verileri sınıflamak ve nihayetinde toplanan verileri sağlıklı ve yanlışsız değerlendirmek neredeyse imkânsız gibi idi. Yola çıktığımızda daha yüzeysel bir çalışma hedeflemiştik, ancak konunun derinliği, yüzeysel çalışmanın mümkün olamayacağını gösterdi. Adını hiç duymadığımız, yerini bilmediğimiz, yapısı hakkında hiç bilgi sahibi olmadığımız bir dili nasıl değerlendirebilirdik ki? Üstelik dünyada altı bin civarında dil vardı ve bu dillerin hepsi kendi içinde çok önemli veriler sunuy-

ordu. Bunların hepsine ulaşmak elbette mümkün değildi. Biz de dil tipolojisi çalışan araştırmacıların verilerinden önemli ölçüde faydalanmaya çalıştık. Bu diller üzerine ağırlıklı olarak İngilizcede yazılmış kaynakları temin edip bazı verileri de bu kaynaklardan temin etme yoluna gittik. Türk dilinin lehçeleri üzerinde yapılmış çalışmalara ve veri kaynaklarına/metinlere elbette daha kolay ulaştık.

Kusursuz bir çalışma yapmak mümkün değildir. Bu çalışmanın eksikleri, kusurları ve yanlışları ile değerlendirilmesi ve sonraki baskılarda daha az kusurla çıkması temennimizdir. Hedefimiz bu küçük çalışma ile Türkolojiye ve Türk dünyasına katkı sağlamaktır. Türk dilinin kuramsal çalışmalarla daha ileriye götürüleceği düşüncesindeyiz. Bu nedenle dilbiliminin bize sunduğu imkânlardan elimizden geldiğince faydalanmaya çalıştık. Bu çalışma küçük bir boşluğu doldurursa mutluluğumuz büyük olacaktır.

Bugüne kadar bana emeği geçen bütün hocalarıma teşekkür ediyorum. Üniversite yıllarımın ilk gününde bu yana her zaman bana destek olan Mustafa Argunşah hocama, yardımcı doçentliğe ilk adımdan itibaren yanımda hissettiğim Orhan Söylemez hocama, bilimsel çalışmalarımın çoğalmasında ve daha kaliteli olması için tavsiyelerini esirgemeyen Nurettin Demir hocama, Gürer Gülsevin ve Zeki kaymaz hocalarıma, çalışmalarını ile bizi besleyen Zeynep Korkmaz ve Ahmet Bican Ercilasun hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Türk dünyasına gönül veren Türk lehçeleri uzmanları Ahmet Buran, Ertuğrul Yaman, Ufuk Tavkul, Volkan Çoşkun, Ceyhun Vedat Uygur, Fatih Kırşçıoğlu, Melek Erdem, Mustafa Öner, Mehmet Kara hocalarıma çalışmalarlarıyla bizi besledikleri için ayrıca kalbi şükranlarımı sunarım.

Çalışmalarım esnasında bana her türlü desteği veren, sıkıntılarımı paylaşan eşim Aysel Karabulut'ta özellikle teşekkür ederim.

Yrd. Doç Dr. Ferhat Karabulut
Eylül 2011 Manisa